

“AZƏRBAYCAN FOLKLORUNUN İLKİN NƏŞRLƏRİ”

Mahmud ALLAHMANLI,
filologiya elmləri doktoru,
professor

AMEA Folklor İnstitutunun “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyasından çap olunan kitablar layihəsinin başlamasından iyirmi il vaxt keçir. İyirmi ildir ki, on doqquzuncu yüzilliyin sonu və iyirminci yüzilliyin ilk onilliklərində çap olunan kitabların yenidən oxucu kütləsinə çatdırılması sahəsində görüklü işlər aparılır. Bu, özlüyündə yurd, torpaq, vətən sevgisindən qaynaqlanan və bu düşüncə ilə axşamlarını, sabahlarını keçirən folklorşünas alimlərin sonsuz zəhmət və fədakarlığının nümunəsidir. Ən mühüm olan isə keçmişə sayğıdır. Xalq arasında işlənən bir ifadə var və orada vurğulanır ki, əslini özümdə, özünü övladında görənə xoşbəxtdir. Folklor İnstitutu bu baxımdan bir məbəddir, xalqın zəngin mənəvi mədəniyyətinə sahib durmaq missiyasından çıxış etmək baxımından örnək olma funksiyasını yerinə yetirir.

İyirmi il bundan əvvəl çıxan ilkin nəşrlərlə bağlı mətbuat səhifələrində münasibətini (daha doğrusu sevincimi) bölüşmüşdüm. O yazı təsadüfən qarşıma çıxdı və təkrar nəzərdən keçirdim, eyni ruh və ahənglə bu iyirmi il ərzində görülmüş işlərlə bağlı da düşüncələrimi yazıya gətirməyi qərarlaşdırdım. Bu işdə zəhməti keçən hər bir kəsə minnətdarlığımı bildirirəm. Folklorşünas alimlərimizdən İ.Abbaslı, M.Kazımoğlu, R.Xəlilov, H.İsmayılov, A.Xürrəmçizadə, M.Teymur, S.Abbaslı, S.İsayeva, A.Hüseynovanın fədakarlığı sayəsində reallaşan möhtəşəm ənənə özlüyündə bütün zamanlar üçün örnək ola biləcək hadisədir. Xalq şairimiz S.Vurğun “hər saxsı parçası, hər məzar daşı nəslədən-nəsilə bir yadigar” söyləyirdi. Bu mədəniyyət abidələri də eyni funksiyaları, nəsilədən-nəsilə yadigar olma missiyasını yerinə yetirir. Məmmədveli Qəmərliyə tərtibi ilə 1899-cu ildə çıxan “Atalar sözü” kitabının yeni nəşrinin annotasiya hissəsində maraqlı bir yazı verilir və orada vurğulanır ki, “Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində yaşadığı tarixi kəsimin tanınmış ziyalı və maarif xadimi olan Məmmədveli Qəmərliyə tərtibi ilə işıq üzünə gətirmiş “Atalar sözü” kitabının nəşrindən yüz ildən artıq bir vaxt keçmişdir. Nəşr qədim Azərbaycan torpağı, Türk-Oğuz yurdu İrəvanın adı ilə bağlıdır.

Bu transliterasiya ilə “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyası öz çoxcillik və çoxillik fəaliyyətinə başlayır” (Məmmədveli Qəmərli. Atalar sözü. Bakı: Səda, 2003). Özlüyündə 1899-cu ildə işıq üzünə gələn bu kitab bir isti-

qamətdə M.Qəmərliyənin gördüyü əvəzsiz xidmətlə nümunə olmağı səciyyələndirirsə, onun digər xəttində “ilkın nəşrlər seriyasından” təkrar çapını reallaşdıran fədakar alimlərimizin fəaliyyəti dayanır. Yadıma təxminən qırx beş il bundan əvvəl sənədlər gəlir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun birinci kursunda oxuyurdum. Şifahi xalq ədəbiyyatını folklorşünas alimimiz Paşa Əfəndiyev deyirdi və o, mühazirə və seminarlarda bu nurlu şəxsiyyətlərin (M.Qəmərli, M.Mahmudbəyov, R.Əfəndiyev, T.Bayraməlibəyovun, Y.V.Çəmənəminli, E.Sultanov, F.Köçərli və s.) haqqında məlumat verməklə kifayətlənmiş, həm də zamanında çap etdirdiyi kitabları bizə göstərməklə yaddaşımıza həmin tarixi yazırdı.

Təkrar nəşrdə ifadəsini tapan annotasiya qısa və dolğun məzmunu ilə gəlincən yola işıq tutur və həm də çağdaş reallıq anlamında İrəvanın bir oğuz yurdu, mədəniyyət ocağı kimi hansı ruha köklənmişinin informasiyasını verir. Xalqın maddi və mənəvi atlasını əhatələyən folklor yaddaşı, eləcə də tikililər, sərdabə və qalalar, imarətlər, daş kitabələr və s. bir bütöv olaraq arxaik yaddaşdan gələnlərin örnəyidir. Biz bu gün həmin mədəniyyət ocağının möhtəşəmliyini ancaq və ancaq bu və bu kimi nümunələrdən öyrənirik. İtirilmiş vətən təsəvvüründə bir yaddaş örnəyi olaraq yaşayan bu nümunələr bütün spektrləri ilə bizi keçmişə bağlayan və ona sahib durmağa yönləndirən enerji qaynaqlarıdır.

“Arvad ağsı” (tərtib edən Mirzə Abbas Abbaszadə), “Bayatılar və mahnılar” (tərtib edən: A.Şaiq, M.M.Axundzadə, Ş.Əfəndizadə), “Folklor çəlgisi” (transliterasiya, mətnlərin hazırlanması və ön sözün müəllifi İ.Abbaslı), “Aşıq Qərib dastanı” (transliterasiya və ön sözün müəllifi R.Xəlilov), “H.Sarabskinin şəxsi fondundan folklor mətnləri”, “Salman Mümtazın şəxsi fondundan folklor mətnləri”, H.Zeynallının “Azərbaycan türk mahnıları haqqında”, “Azərbaycan tapmacaları”, “Azərbaycan atalar sözü”, B.Behçətlin “Sarı Aşığın bayatıları”, V.Xulufunun “Tapmacalar”, “El aşıqları”, H.Əlizadənin “Azərbaycan el ədəbiyyatı” və s. kitabların təzədən nəşrinə başlanması özlüyündə Folklor İnstitutunun tarix yazması və fəaliyyət proqramı ilə örnək olmasıdır. Bu örnək olmanın və tarix yazmanın nümunəsi həmin folklor xəzinəsini ayağına dəmir çarçı geyib, əlinə dəmir əsa alıb el-el gəzərək xalqın yaddaşından yığıb geniş ictimaiyyətə təqdim edənlərin adı ilə bağlıdır. Onlar eşitdiklərini, görüb müşahidə etdiklərini bir araya gətirərək kitablaşdırmaq yolunu tutmuş və bu əvəzsiz örnəkləri əmanət olaraq gələcək nəsillərə ünvanlamışlar.

İkinci örnək olma və tarix yazma işi mənim məbəddə, müqəddəs ocaq hesab etdiyim Folklor İnstitutu və onun bu müqəddəsliyinə sahib çıxan cəfakəş əvəzsiz alimləri başda institutun direktoru akademik M.Kazımoğlu olmaqla böyük alimimiz İ.Abbaslı, dos. R.Xəlilov, dos. A.Xürrəmçizadə, dos. A.Hüseynova və başqaları tərəfindən reallaşdırılmışdır. “De-yilən söz yadigar” prinsipinə köklənən bu müqəddəs savab iş sonrakı nəsillər üçün də, şübhəsiz ki, nümunəyə çevriləcəkdir. Onu da əlavə edək ki, son dövrlərdə bu kitabların əldə olunması problemə çevrilmişdir. Daha doğrusu, əldə olunması müşkül məsələ idi. Əl-yazmalar institutunda, milli kitabxanada, müxtəlif fondlarda bunların nadir nümunələri qalmışdı. Əldə olunması isə, təkrar deyirik, müşkül işə çevrilmişdi. Bütün bunların problem olaraq yaşanmama-

sı üçün bu möhtəşəm addım atıldı.

Burada digər müşkül məsələ ərəb qrafikası ilə çap olunan bu kitabların qrafika baxımından yaratdığı çətinliklər idi. Bütün bunları aradan qaldırmaq işində Folklor İnstitutunun və onun zəhmətkeş, vətənpərvər alimlərinin gördüyü iş əvəzsizlik təsəvvürü formalaşdırır. Zamanında qoyulmuş bu abidələr görülmüş işlərlə təzədən abidələşdi. “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri” seriyasından işıq üzünə gələn kitablar üçün diqqətçəkici məsələlərdən biri ön söz, şərh və izahlarla bağlı hissədir. Son dərəcədə dəqiq və müfəssəl bilgi vermək səciyyəsi daşıyan bu bölmələr məsələnin mahiyyəti, görülmüş işlərin xarakteri, məqsədi və s. haqqında informativ məzmunu ilə mühüm önəm daşıyır. Məsələn, H.Zeynallının “Azərbaycan türk mahnıları haqqında” kitabının yeni nəşrinə yazılmış ön sözde vurğulanır ki, “Azərbaycan türk mahnıları haqqında” adlı araşdırma tanınmış ədəbiyyatşünas-tənqidçi Hənəfi Zeynallının (1896-1937) folklorşünaslıq axtarıları sırasında yazdığı tarixi kəsim üçün öz aktuallığı, mövzu və problemin ilk dəfə qoyuluşu, həlli baxımından bu gün də xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Bəllidir ki, H.Zeynallı xalq nəğmələrini öyrənməyə göstərdiyi təşəbbüs əsasən 1927-ci ildə dərc edilmiş “Azərbaycan el nəğmələri” toplusuna yazdığı ön sözdən başlamışdır. Az sonra A.Şaiq, A.Musaxanlı və C.Əfəndizadə ilə birgə hazırladıqları “Ədəbiyyatdan iş kitabı”na (1928) H.Zeynallı tərəfindən yazılmış “Xalq ağız ədəbiyyatı” bölməsində el mahnılarının janr özünəməxsusluğuna da müəyyən yer verilmişdir”. Göründüyü kimi, folklorşünas alimimiz İ.Abbaslının bu təhlil-məqaləsi tarixi-mədəni prosesin ümumi mənzərəsini aydınlaşdırmaq və bu işlərin mahiyyətini təkrarən diqqət önünə gətirmək baxımından əvəzsizlik qazanır.

Ümumiyyətlə, folklor bütün parametrlərdə strateji məsələdir, toplumun əxlaq, mədəniyyət, davranış, yaşayış fəlsəfəsini, dünyagörüşünü, ideallarını bütün spektrləri ilə əks etdirmək və gələcəyə daşımaq kimi müqəddəs bir amala köklənir. Təbii proseslə müəyyənləşən və etnosun ruhani dünyasını ifadə olaraq məqsədə çevirən bu mədəniyyət layı gəlincən yolun tarixi stixiyasını bir bütöv olaraq ifadəyə köklənir. Əfsanə, nağıl, rəvayət, məsəl, atalar sözü, tapmaca, lətifə, oxşama, layla, sınaq, inam, etiqad, əzizləmə, dastan, mərasim folkloru, nəğmə və s. diqqət önünə gələn əvəzsiz yaddaş örnəkləri ibtidai düşüncədən günümüzə qədər toplumun mənəvi dünyasına sığal çəkmiş, ona yol yoldaşlığı etmişdir. Xalq bir toplu halında könlünü sözə vermiş və onu bir əxlaq, mədəniyyət, kimlik örnəyi olaraq uca tutmuş və mühüm tərbiyə vasitəsi olaraq gənc nəsillərə aşılamaya həssaslıq göstərmişdir. Bütün bunların isə böyük ziyalı dəstəsi, mütərəqqi maarifçilər tərəfindən toplanması və kitablaşması isə Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində ayrıca mərhələdir.

A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.Kazım bəy, M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.Mahmudbəyov, T.Bayraməlibəyov, E.Sultanov, R.Əfəndiyev, Y.V.Çəmənəminli, A.Şaiq, F.Köçərli, S.Mümtaz, H.Zeynallı, V.Xulufu, C.Əfəndizadə, M.Qəmərli, Ş.Əfəndizadə v. s. kimi onlarla ziyalıların bu işə həssaslığı və atdığı görüklü addımlar bütün səviyələrdə çoxalan istiqamətdə getməklə sonrakı dönmə üçün örnəyə çevrilmişdir. AMEA Folklor İnstitutu bu gün həmin görüklü işlərin varisi olaraq ona sa-

hiblik missiyası yerinə yetirməklə, həm də bu prosesin layiqli davamçısı kimi əvəzsiz layihələrin həyata keçirilməsinə qərar verməsi ilə diqqət önünə gəlir. “Azərbaycan folkloru antologiyası” seriyasından çıxan “Göyçə folkloru”, “Naxçıvan folkloru”, “Ağbaba folkloru”, “Dərələyəz folkloru”, “Şirvan folkloru”, “Şəki folkloru” və s. eləcə də “Börçalı folklor örnəkləri”, “Qarabağ: folklor da bir tarixdir” seriyasından çıxan kitablar etnoqrafik yaddaşı, mühitin coğrafi atlasının əhatələdiyi mənzərəni, toplumun istək və arzularını, düşüncələrini, həyat ideallarını, mücadiləsinə, ailə münasibətlərini, sosial çevrədəki davranış normalarını və s. öyrənmək baxımından əvəzsiz qaynaqdır.

Burada digər tərəf bu zəngin mədəniyyət fondunun regionlar səviyyəsində müqayisəli təhlilə gətirilməsidir. Çünki folklor bütün elementləri, ifadə forma və üsullarının zənginliyi, özünəməxsus dil və üslub fakturası ilə xalqın mənəvi dünyasını ehtiva etməyə köklənir. İlkın nəşrlər seriyasından çıxan bu kitablar xalqın canlı tarixi olaraq təkcə bədii-estetik zövqünü əhatələməklə məhdudlaşmır, eyni zamanda yaşayış rətinə, arzu və ideallarını əks etdirmək funksiyası ilə də möhtəşəmlik qazanır. Mahnılar müstəvisindən problemə yanaşan H.Zeynallı vurğulayır ki, “Azərbaycanda xalq içində “mahnı”, “məni”, ədəbi dildə isə “qoşma”, Türkiyədə “şərqi”, “türkü”, “qoşma”, “qoşu”, “qoşuq”, Qaşqaylarda müxtəlif bəstələrdə çalınan, göftədə çağırılan ən ibtidai xırda formalı lirik şeir janrıdır. Bizim araşdırdığımız mahnıları stil məşrut da olsa iki başlıca hissəyə ayırmaq lazım gəlir:

- 1.El mahnıları
- 2.Aşıq mahnıları.

Bu iki qism yaradıcılıq - geniş kütlənin və aşıqların yaradıcılığı, bir-birini təkmil edir və biri digərini daha inkişaf etmiş mürəkkəb bir şəkli kimi sayıla bilər. Hər bir müəyyən stil üçün, müəyyən janrlar xas olduğuna görə mahnılar da həm mündəricə, həm forma cəhətdən ayrıca bir stilə tabedir”. Onu da əlavə edək ki, H.Zeynallı xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri və tədqiqi sahəsində görüklü işlər görmüş şəxsiyyətlərdəndir. Onun tədqiq və tətəbbü cəmiyyətindəki fəaliyyəti, respublikanın ayrı-ayrı bölgələrinə ekspedisiyaları və bu gedişlərdə topladığı materiallar toplama işinin normalarını prinsipləşdirmişdir. Hətta özünün toplama işinin aparılması qaydaları haqqında fikir və mülahizələri bu gün də əhəmiyyətini saxlamaqdadır.

Biz yuxarıda folklorşünas alimin mahnılar haqqında fikir və mülahizələrindən bir nüansı nümunə olaraq verdik və burada aparılan müqayisələr, mahnı mətnləri üzərində müşahidələr və türk xalqlarının ayrı-ayrı qövmləri timsalında ad fərqlilikləri və ümumilikdə mahiyyət eynilikləri çox dəqiqliklə qeyd olunur. Maraqlı olan cəhət mahnılar timsalında xalqın yaddaşında yaşayanlarla, daha doğrusu, toplumun müxtəlif münasibətlərlə yaratdığı nümunələrlə aşıq mahnıları arasında paralellərin aparılması və onu qiymətləndirmədir. Özünəməxsus ritmi, avazı və onun musiqi mənzərəsini sərgiləyən bu mətnlər xalq yaddaşında bir bütöv olaraq havacatların da təbii yaranışını zərurətə çevirmişdir. “Bugünkü gəraylıların, müxəmməslərin hər birisinin mündəricəsi dəyişibse, aşıq stili ni təşkil edəcək şairənə komponentlərdən olan kompozisiya, poetika, ifadələr, obrazlar ilə musiqi ya əsla dəyişməyib və dəyişibse də çox az bir təhəvvülə uğrayıblar.

(Davamı var)